

מִשֶׁה לֵיב לִילֵינְבִלּוֹם.

מ א מ ר ש נ י .

בכל המון המאמרים, שנכתבו על לילינבלום בחייו ולאחר פטירתו, עדיין לא נפתרה שאלה עיקרית זו: איך נעשה בעל „חטאות-נעורים“ לבעל „דרך לעבר גולים“? מה היא „דרך-השובה“, שהלך בה עד שהגיע אל הדרך המוליכה אל הגאולה ואל התחיה? – ולסוף, השאלה האחרונה הכוללת את שתי השאלות הראשונות: אם לילינבלום אחד היה לנו, או היו לנו שני לילינבלומים, שבמקרה נזדווגו בגוף אחד: האחד היה לילינבלום של שנות תרכ"ו-תרמ"א והשני – לילינבלום של שנות תרמ"א-תר"ע.

1.

באחד מן העמודים הראשונים של „חטאות נעורים“ מספר „צלפחד בר חושים התוהה“ כדברים האלה:

„כשנת תרמ"ז (כשהיה מל"ב בן י"ב) ספר רבי לפני כל תלמידיו, שקדוש אחר, ר' אברהם הלוי, אביו של בעל השליה הקדוש, התפלל לפני הכותל המערבי על ביאת-המשיח. הקדוש ר' אברהם נתעלף מרוב בכיו, ובשעה שבטלו הושיו נראתה לו השכינה, פניה היו שחורים (מצרותיהם של בני-ישראל) והיא היתה לבושה שחורים ומעוטפת שחורים ונחמה את הקדוש כאיש אשר אמו תנחמו. כל חברי שמעו את הספור הזה, הכניסוהו באוון זו והוציאוהו באוון זו. אבל אני נתפעלתי עמוק עמוק מן הדבר הזה. רחמי נכסרו על השכינה הרכה והענוגה, אשר קדרו פניה על צרותינו ואין לא ידה להושיע לא את עצמה ולא אותנו מפני הטאותינו. ופתאום השמעתי קול-בכי מנהמת לב ובכיי ארך כרבע שעה, לתמהון לב רבי וחברי, שלא קבלו ממני תשובה מספקת על בכיי. פעמים רבות אחרי-כן הייתי מתבודד בחור אבי-אמי אחר הפלת מנחה והייתי קורא בדברים הרעים שבירמיהו והייתי מתמוגג בדמעותי (כל כתבי לילינבלום, I, 208—209).

מאורע קטן זה, שלגלג עליו לילינבלום ב„חטאות-נעורים“ (שם, I, 316, ושם, עמ' 402), לאחר שנעשה תלמידו של פייסאך ב, כמה פעמים, מציין את עצם תכונתו של לילינבלום. מי שבכה על גלות-השכינה ועל דברי-הפורענות של ירמיהו עתיד היה להעשות בעל-כרחו אחד מראשוני סופרי-התחיה.

מי שמעמיק חקר בתכונותיהם של בני-אדם צריך לבוא לידי מסקנה, שכשם שאין קפיצות בטבע כך אין מהפכה מן הקצה אל הקצה באדם. האופי אינו משתנה שינוי גמור לעולם. הוא עלול להתפתח רק אותה התפתחות, שמצא גיטה (בשינוי מתורת-ההתפתחות של דארווין) בצמחים: צורה ידועה, שהיא חבויה, כלומר, מצויה בכח, בצמח זה, מתגלית מחמת סבות ידועות ונעשית מצויה בפועל באותו צמח, שהוא רק נראה כאחר. וכך הדבר באופי של אדם: תכונה ידועה, שהיא חבויה, כלומר, מצויה בכח, באופי זה במשך זמן מרובה, מתגלמת מחמת סבות ידועות, פנימיות והיצוניות, ונעשית מצויה בפועל באותו אופי, שהוא רק נראה כאחר. ובכן, אם ראינו שינוי גדול ברוחו של ליליינבלום משנת תרמ"א ואילך, חייבים אנו לחקור, ראשית, אחר התכונה החבויה, התכונה-בכח, אחר השפיר בנפשו של ליליינבלום הראשון, שממנו נתרקם ליליינבלום השני, ושנית, אחר הסבות הפנימיות והיצוניות, שהכריחו תכונה חבויה זו לבוא לידי גילוי ולהתגבר על התכונה הגלויה הקודמת, שעכשיו נתכווצה ונצטמצמה היא מצדה בפנה חבויה של הלב.

ליליינבלום ציין את אפיו של עצמו בעצם ימי „אפיקורסותו“, בשנת תרל"ד, בדברים אלה: „הריני קונסרוואטיף מאד בתכונתי ואינני מחליט דבר אלא על-ידי התבוננות ארוכה“ (שם, I, 227). את הדברים האלה הגיד וחזר והגיד („בהיותי קונסרוואטיף באופן זר מאד“, שם, I, 343) בספר ובתקופה, שהקונסרוואטיביות נחשבה בהם לא למעלה, אלא להסרון גדול מאד, – אות הוא, שהודאת בעל-דין נכונה היא. ראיות על זה הוא כמעט כל הספר „חטאות-נעורים“. ליליינבלום אינו עושה בסופה ובסערה את דרכו, דרך ה„שלילה“ וה„הריסה“, כמו שרבים מִדְמִים. במשך עשר שנים רצופות הוא נלחם לא כל-כך באחרים כמו שהוא נלחם בעצמו על כל אמונה ודעה חדשה, על הַתַּר להדבר האסור ביותר קל. אך כשחוק תהיינה להקוראים בני הדור החדש עובדות משונות כאלו:

בשנת תרכ"ח, כשִכְבַּר כתב את „ארחות התלמוד“ וכבר התחילו הרדיפות הנוראות נגד ה„ריפורמי“ הנורא, היה ביום-השבת בביתו של אחד מידידיו, שהראה לו את „שירי-יהודה“ (של י"ל גורדון), שיצאו אז, ומכתב מגורדון, שצוה לתת לו אֶכְסֵמְפֵלָאר אחד מספר זה. ליליינבלום רצה לקחת אכסמפלָאר זה ועוד ארבעה אכסמפלָארים כדי להפיצם בעירו, אבל רצה לקחתם בלילה דוקה מפני שאסור לטלטל בשבת. אך ידידו אמר לו, שבלילה לא יהיה בביתו, וליליינבלום מספר: „אז באתי במבוכה, כי מעודי לא טלטלתי בשבת בלי עירוב, ובעיר-המחוז אין עירוב! בושתי להניח אצלו את העקו.

ההם ולבאר לו, שמפני אימת שבת אינני חפץ לקחתם עמי, ובעל-כרחי לקחתי אותם תחת מעילי. בלכתי ברחובות-העיר צמצמתי לטלטל תמיד את המשא הזה פחות פחות מד' אמות, כהלכות בני-ישראל" (שם, I, 259). בשנת תר"ל, כשכבר היה באודיסה, הוא כותב: „זה שבועות מספר, אשר כל מאכלי אך חלות לחם וטהע, מבלי אשר יבוא אל פי כל מאכל אחר, מאשר כספי המעט לא יספיק לי למאכלים כשרים טובים, אם גם יכול אני בעיר-החופש הזאת לאכל ברעסטוראציאן של נכרים במחיר זול כמחיר מאכלי הפשוט ואיש לא ימחה בידי, גם לא יראה לי פנים זועפות בעבור זה" (שם, I, 325).

ובשנת תרל"א, לאחר שכבר הסכים להשערותו של ר' אברהם קרוכמאל, שהתורה בצורתה של עכשיו נכתבה בימי ירמיהו הנביא, היה מציג בליי-שבתות את הנר בתנור כדי שלא יפריעו משנתו, ובשעה שהתיר לעצמו לטלטל נר דולק בשבת, לא התיר לעצמו לכבותו, מפני שכבוי הנר אב-מלאכה הוא לדעת התלמוד" (שם, I, 348, ובהערה שם). ובשנת תרל"ב הוא כותב: בחודש האחרון לפני כתיב זכרון זה כלה ריח הטהעאלאגיה לפוג ממוחי, אך גם אז הלכתי לאט-לאט. בעת ההיא לא עברתי עוד על לאו הבערה בשבת, מכל מקום עברתי עליו ביום הכפורים, וטעמי עמי: שאיסור הבערה לא נזכר ביום הכפורים בתורה ובפירוש כתבה התורה, שהבערה אסורה אך בשבת. ממילא מובן, שהתעניתי גם באותו יום-הכפורים כאחד שלומי אמוני ישראל, שהרי התענית כתובה בתורה" (שם, שם, הערה לעמ' 376).

כך היה הדבר בנוגע לקיום המצוות המעשיות, שאותן רצה ל"תקן". רק צעד אחר צעד, ובהסכם להתפתחות-דעותיו, הרשה לעצמו לצעוד. כל התאוננותו על חוסר „חיים של חיים" לישראל, על רבוי הסייגים והגדרים, שגדרו את דרכי החיים בעד האדם מישראל, ביחוד בעד האדם הצעיר, לא יכלה לעורר אותו לפסוע פסיעות גסות בכל הנוגע להתרת דברים אסורים מטעם-הדת, שהלב חומד לבטלם. כך דרכם של כל בעלי-אמונה חזקים: צורך התקונים באף להם מתוך תביעת-הלב; אך לא מתוך תביעתו של הלב החומד, שהתאוה מאפילה בו על ההכרה, אלא מתוך תביעתו של הלב המרגיש, שהרגש מתמזג בו עם ההכרה.

וכהדרגתו היתרה בכל הנוגע לקיום המצוות המעשיות כך היתה אף הדרגתו בכל הנוגע לאמונות ודעות.

ליינבלום מעיד על עצמו: „בכלל לא הייתי מבין דבר מתוך דבר, לחדש לי דרכים חדשים באותה שיטה, שנגלתה לפני מתוך ספרי חכמי ישראל, שהיו חשובים בעיני. בשום אופן לא רציתי להיות אפיקורס. ובשעה שגולד

בלבי ספק באמתות איזה דבר שנזכר בתלמוד, בקשתי לי איזה אויטאריטט מגדולי ישראל לסמוך עליו, ומכיון שלא מצאתי אויטאריטט כזה הכרחתי את שכלי להאמין" (שם, I, 226–227).

את רגשו הדתי העמוק קשה לשער. צריך לקרוא את יסורי־נפשו הגדולים כשאחר שלשה ימים של דבקות עצומה בה, שאין לנו בני הדור החדש, שום מושג ממנו, נצנץ בלבו הרעיון הנורא: „מי יוכיח שיש אלהים?“ (שם, I, 228–229). וכשהראה לו בשנת תרכ"ה, פֶּשֶׁכָּר היה „משכיל“, אחד מן הבקיאים באגדה, את דברי ר' יהושע בר מנחמה בבראשית רבה, שכל ל"א המלכים, שהרג יהושע, הם ושריהם היו קרואים להמשתה, שעשה אברהם אבינו ביום הגמל את יצחק, התחוללה סערה עזה ברוחו: „לא סערת־מלחמה מפני שהיה הדבר ברור בעיני, שהוא שקר, אבל סערה של צער, שאין מקום־מפלט מנו: מה ראה הקדוש בעל המדרש לספר שקר נתעב כזה? באיזה אופן נרצה לדבר שקר כזה ולאיזה תועלת הגיד אותו?“ – „התמכרותו להתלמוד והמדרשים באהבה פנימית“ לא נתנה לו להתיחס אל התנאים והאמוראים כאל מגזמים ומשקרים, ומושג מן הכח־היוצר של הדמיון הפיוטי לא היה לו, ועל־כן סבל יסורי־רוח נוראים (שם, I, 235). וביום־הכפורים תר"ל, כשכבר הוכרח לברוח מחמת־הקנאים, הוא מתפעל מאד מן הפיוטים שאחר „סדר־העבודה“ ואומר: „מעודי לא אמרתי את הפיוטים האלה בלא דמעות על פני, וגם היום בכיתי עליהם מנהמת לבי“ (שם, I, 305). ועוד בשנת תרל"א, לאחר שנתאמתה אצלו השערתו הנזכרת של ר' אברהם קרוכמאל, הוא כותב: „ביום הכפורים העבר הרביתי לבכות כל היום, אם גם הייתי אז בעיני עצמי כמשוגע. על דעתי הפנימית אין לי לבקש ולבכות... אך רגשותי יעלו על תבונתי ודעתי“ (שם, I, 349).

ובשנת תרל"ב, לאחר שבאמת כבר חדל מלהאמין בעיקרי־הדת ומלקיים את המצוות המעשיות, הוא כותב בנוגע לשני לילות ראשונים של פסח: „גם תמול גם היום לא ערכתי סדרים ותלבשני רוח כהה!... סבת הדבר הזה יסודה ברוח האדם. חיים פראזיים למשא הם על האדם. החיים טובים בשעה שהם פאָעזיים על־ידי התפעלות שונות ממעשים מענגים, הבאים אחרי החשבונות הפראזיים“ (שם, I, 388). והוא מוסיף: „הלילה הזה, שהיה לי לפני ימים ליל־שמורים ומלא פאָעזיא במדרגה היותר גבוהה, היה לי עתה לילה פראזי במלוא מובן המלה, ככל הלילות! הלא אדם חי אני ואוהב פאָעזיע, אך איה הפאָעזיע שלי? מה נורא הזכרון הזה ומה מר רעיון הפראזי!...“ (שם, שם).

ובשנת תרל"ד, בשעה שגמר לכתב את ה"ודוי הגדול" שלו, הוא כותב דברים ראויים לתשומת-לב אלה:

„עונג רב היה לי בשעה שהתנשאה רוחי למרום בתפלה והודיה. מתנגד אני בהנוכי ותפלתי בכלל לא הצטיינה בהתלהבות כתפלת-החסידים. אף-על-פי-כן פעמים שנתעוררה בי דביקות נלהבה בתפלתי, וביחוד בתפלות ראשי-השנה ויומי-הכפורים, שאין ערוך לעונג לבי שהיה לי באמירתי תפלת וכבן תן פחדך, ובכן יחקרש שמך, פיומים ידועים ושיר-היחוד המעוררים לב אוהביה באופן נעלה מאד. ליודעים עונג זה איני צריך לתאר אותך, ולאנים יודעים אותו הנני כגיד, כי הפונע את אוהבתו אחרי שכלו כדמעות עיניו לה וברוב שמחתו יחמפנה בודעותיו וילחצנה אל לבו בכל להם רנשייה-אהבה, הוא לא יחוש תנועת-הלב יותר נעימה וסוערת ממה שאוהביה מרגיש באמירת תפלות ופיומים כאלה. ומה אני עתה? — לבי קר, יבש היה כעץ. אחת היא לי יומי-השבת, יומי-הכפורים, חנה-הפסח, תענית-אחר יום חול, וכו', וגם פאעזיע כל שהיא אכדה ונכרתה מלבי! אותו הקורא, שמעורו לא היה לבו קרוב אל ה', לא יבין כלל את דברי אלה וישתומם על איש שכמותי, האומר, שמוחו ולבו נתרקנו מכל דמיון שב-עולם — שהוא מוביר באנחה התנשאות-הרוח של הלב, שבאה על-ידי איזה תפלה או פיוט; אבל מה אעשה ויודע אני, שהתנשאות-הרוח הזו נתנה לי, ונתנת עור עתה לאחרי, עונג שאין לשער ולתאר אותו, — עונג רם, שלא אוכל להרגיש עתה אפילו חלק אחד משישם רבוא שבו! — בראשית שנת תרל"ב, אחרי שבאה לי עזרה מלחץ גדול ובאתי אל המנוחה, נקרה לי פעם אחת בליל רוח ונשם לשכב ער על משכבי. שמתי אל לבי, כי טוב חלקי מאד, שהרי כמה אנשים לנים עתה מכלי מחסה, ואני לחמי נתן ומנוחתי טובה. פתאם נתמלא לבי רנשייה-תורה... אך לא היה לי לפני מי להציקם ונשארתי שומה בעיני עצמי. פעמים שאני חפץ לשכות את דעותי כרנע ולהתמכר באותו רגע אל דמיון נעים כעין שהיה לי בהיותי קרוב לה'! ופתאום יחיריני קול: שובו, בנים שוב בייב, חוץ מאחר, שידע כבודי!...“

(שם, I, 404).

כך כתב ה"שולל" וה"מהרס" הגדול בעמודים האחרונים של ספרו היותר קיצוני! — כמדומה לי, שאין מן הצורך להרבות בדברים כדי להוכיח, שאדם הכותב כדברים האלה ועושה כמעשים שפרטתי היה לא ניהיליסטן, בעל-שלילה, אלא נפש בעלת רגש-אמונה עמוק, — אדם חיובי גמור, שכשאבד את חיובו הגדול האחד הוכרח לתפוס בשתי ידיו בחיוב הגדול הראשון. שבא לידו.

II

כי, אמנם, חיוב גדול היא דרישת התקונים-בדת שלו, שדרש ב"ארחות התלמוד" ואפילו ב"נוספות לארחות התלמוד", שהן גראות כקיצוניות הרבה יותר. ה"משכילים" של סוף שנות-הששים ותחילת שנות-השבעים למאה שעברה היו בעלי עינים טרוטות ולא ידעו להבחין בין הצבעים הקרובים זה לזה. סמו לנסקי, למשל, היה בעיניהם עד עצם-הזמן, שבו נתפרסם רוב חברו "עת לטעת", נלחם ב"מורדי אור" ככל שאר הנלחמים — כגורדון, כליילינגבאום, כבודס, הכל היו מפיצי"השכלה", הכל היו נלחמים באדוקים, ובכן היו הכל שוים. את ההבדלים הדקים-ואפילו החשובים ביותר—

שביניהם לא ראו. וכך היה הדבר גם בעיני האדוקים: כל ה"אפיקורסים" היו שווים בעיניהם; "שוים הפנים של כל היוונים", כמאמרו של ההמון היהודי. לא לפלא יהא, איפוא, הדבר, ש"המשכילים" כהאדוקים היו רואים בבעל "ארחות-התלמוד" מתקן ו"ריפורמי" – ולא יותר. בין משה ליב העררליכטס – זאהן (חתימתו הראשונה של מ"ל, קודם שנרשם ב"כתב-עמים") ובין דניאל בגאר (ה"פסיכדונים" של י"ג) לא ראו אף הבדל כל-שהוא בנוגע לתביעת-התקונים, ורק בסגנון נבדלו שני אלה זה מזה בעיניהם. ובעלי "הלבנון" ו"נוגה-הירח" היו מעמידים בשורה אחת לא רק את גורדון וליליינבלום, אלא גם את ליליינבלום וגייגר. ואולם מי שקורא עתה את מאמריו של ליליינבלום חש ומרגיש, שתביעותיו של ליליינבלום היו רחוקות ממה שהיו מסמנים במלת "תקונים דתיים" במערב-אירופה, ואפילו ממה שדרש גורדון, כרחוק מזרח ממערב. קודם כל, היתה דרישת התקונים – בדת שבמערב אירופה תוצאה ישרה מן התשוקה למצוא הן בעיני העמים. כמובן, הורגש גם שם צורך פנימי להקל מעול המצוות; אבל אפילו צורך זה בא בעצם וראשונה מתוך המשא-והמתן עם הנכרים, מתוך ההתוודעות אל הנכרים ומתוך הכרת ספרותם, דרכי-חייהם ושאיפותיהם התרבותיות. וההשתדלות בדבר שווי-זכויות נוספה אף היא על השאיפה להתדמות להגרמנים, שנעשו פרוטסטנטים על-ידי תקונים בדת הקתולית; שהרי מפני שהיהודים נבדלים מן הנוצרים על-ידי המצוות המעשיות אין הם יכולים להיות לעם אחד עם אלה האחרונים ואינם יכולים, איפוא, גם לצפות לשווי-זכויות. ובכן, כל אותה התנועה הריפורמית של מערב-אירופה לא נתכוונה בעיקרה אלא כלפי חוץ. – ליליינבלום נתכוון אך ורק כלפי פנים. בעיירתו הקטנה לא בא במגע עם נכרים כלל וכלל. בשעה שכתב את "ארחות-התלמוד" כמעט לא ידע עוד לקרוא רוסית. ושהיהודים יתדמו לרוסים בניהון התקונים – בדת לא היה יכול להעלות אף על דעתו, שהרי לרוסים לא היו מתקני-דת מעין מארטין לותר. אמנם, לפעמים אנו מוצאים בתוך שאר המליצות הסבוכות של "ארחות-התלמוד" (אגב, זהו מאמרו היחידי של ליליינבלום, שלא נכתב עדיין בלשון פשוטה וקלה) גם טענות מעין "למה יאמרו הגויים"; אבל מי שקורא את המאמר כולו יראה מיד, שהטענות הללו לא באו אלא "לתפארת-המליצה"¹). ליליינבלום, שהשכלתו באה לו לא מן החוץ, מספרות-העמים, אלא מבפנים, מספרי הרמב"ם, הבדרשי, אבן עזרא, ר' יהודה אריה ממודינה, ר' משה חפץ, ועוד, רצה להאיר את עיני העם ולהקל מן המשא הדתי, ששמו על שכמו המחמירים ה"אחרונים" בלא יסוד בתורת-משה ואף לא בתלמוד.

1) עיין, ככל כתבי ליליינבלום, 1, 822.

ולתכלית זו יצא לא נגד התלמוד, כמו שיצאו רוב מתקני-הדת בגרמניה, אלא הביע – וכמדומה לי, שהוא היה הראשון בזה – את הרעיון הנכון, שהתלמוד עצמו אינו אלא שורה ארוכה של ריפורמות. „ארחות-התלמוד“ הן באמת דרכי המתקנים האמתיים, שיודעים, ש„לכל זמן“, שגוזרים גזרה על הצבור אך אם רוב הצבור יכול לעמוד בה, שמרשים לעצמם להתיר ולהקל כשיש צורך-השעה או צורך-המקום בכך. הרעיון התלמודי „עת לעשות לה' הפרו תורתך“ הוא באמת יסוד כל היסודות בתקון-הדת מצד מתקנים מאמינים. לא לשלול את התלמוד באו המאמרים „ארחות-התלמוד“ ו„נוספות לאה"ת“, אלא לחייב אותו; לא להסיר את לבותיהם של בני-ישראל מאחריו, אלא להורותם את ארחותיו הנכונות, שבהן חייבים גם אנו ללכת. את הדבר הזה ברר ליליינבלום במכתב פרטי לגורדון, שלפניו לא היה צריך להתחפש ולהתנצל, עוד בשנת תרכ"ט¹:

התלמוד הוא מקור-חיי-העברים! חיי בני-ישראל הרוחניים וההומריים דבוקים ואחווים בהתלמוד, בשרשרות-ברזל זה כאלפים שנה; ואם נרצה להניע תנועה חזקה את העברים למען ירומו משפל מצבם, למען ילכו באור החיים והזמן, אין לפנינו רק שני דרכים: אם להרחיק מן התלמוד, או לגלות את השיטה האמתית, אשר היא אבן-פנתו. הדרך הראשון (להרחיק את היהודים מן התלמוד), מלבד אשר יזיק הרבה לרוח-היהדות, אשר אך הוא חייב-לאום, עוד הוא נמנע בתכלית המניעה. על כן לא נשאר לנו רק הדרך האחרון: לברר את שיטת-התלמוד וארחותיו לעין כל, למען יראו הולכי-חושיך, כי דרכם לא דרך-הקודש יקרא לה ולא בה בחר ה' – זאת היא מטמתי-פני במאמרי „ארחות-התלמוד“.

כמה רחוקים דברים אלה מ„הריסה“ ומ„שלילה קיצונית“! ואילו היה ליליינבלום נשאר בוויילקומיר או אפילו עובר לעיר יותר גדולה, אבל לעיר בעלת תרבות ישראלית ובעלת מסורת עברית-לאומית, ואילו היה מוצא בה את לחמו בכבוד, היה חיובו מקבל, אמנם, צורה אחרת, אבל לא היה נהפך לשלילה אפילו לזמן מועט. מעט-מעט היה ליליינבלום רואה אף הוא, שבחייהם של יהודי-המזרח אין מקום לתקונים-בדת מכמה סבות פנימיות, כמו שראה זאת סמולנסקין כשכתב את „עם-עולם“; ותלמודי בעל שכל ישר ובעל ידיעות רחבות ועמוקות בכל פנות ספרותנו העתיקה כליליינבלום היה נעשה מעט-מעט חוקר תלמודי חפשי כרא"ה ווייס ודומיו והיה יוצר ערכים חיוביים במקצוע חכמת-ישראל. ואילו היתה אודיסה ליליינבלום מה שהיתה לסמולנסקין – אך מעבר למערב-אירופה, אילו היה מתקיים חלומו של ליליינבלום, שחלם קודם נסיעתו לאודיסה ואף בתחילת היותו באודיסה – החלום על כניסה לבית-מדרש עליון בגרמניה, – היה אף הוא מכיר מעט-מעט את הזרמים החדשים, שהתחילו מתגלים במערב-אירופה בסוף

(1) נתפרסם ב„הריהוטן“, תרע"ג, גליון 81.

שביניהם לא ראו. וכך היה הדבר גם בעיני האדוקים: כל ה"אפיקורסים" היו שווים בעיניהם; "שוים הפנים של כל היוונים", כמאמרו של ההמון היהודי. לא לפלא יהא, איפוא, הדבר, ש"המשכילים" כהאדוקים היו רואים בבעל "ארחות-התלמוד" מתקן ו"ריפורמי"—ולא יותר. בין משה ליב העררליכטס-זאהן (חתימתו הראשונה של מ"ל, קודם שנרשם ב"כתב-עמים") ובין דניאל בגאר (ה"פסיבדונים" של י"ג) לא ראו אף הבדל כל-שהוא בנוגע לתביעת-התקונים, ורק בסגנון נבדלו שני אלה זה מזה בעיניהם. ובעלי "הלבנון" ו"נוגה-הירח" היו מעמידים בשורה אחת לא רק את גורדון וליליינבלום, אלא גם את ליליינבלום וגייגר. ואולם מי שקורא עתה את מאמריו של ליליינבלום חש ומרגיש, שתביעותיו של ליליינבלום היו רחוקות ממה שהיו מסמנים במלת "תקונים דתיים" במערב-אירופה, ואפילו ממה שדרש גורדון, כרחוק מזרח ממערב. קודם כל, היתה דרישת התקונים-בדת שבמערב אירופה תוצאה ישרה מן התשוקה למצוא חן בעיני העמים. כמובן, הורגש גם שם צורך פנימי להקל מעול המצוות; אבל אפילו צורך זה בא בעצם וראשונה מתוך המשא-והמתן עם הנכרים, מתוך ההתוודעות אל הנכרים ומתוך הכרת ספרותם, דרכי-חייהם ושאיפותיהם התרבותיות. וההשתדלות בדבר שווי-זכויות נוספה אף היא על השאיפה להתדמות להגרמנים, שנעשו פרוטסטנטים על-ידי תקונים בדת הקתולית; שהרי מפני שהיהודים נבדלים מן הנוצרים על-ידי המצוות המעשיות אין הם יכולים להיות לעם אחד עם אלה האחרונים ואינם יכולים, איפוא, גם לצפות לשווי-זכויות. ובכן, כל אותה התנועה הריפורמית של מערב-אירופה לא נתכוונה בעיקרה אלא כלפי חוץ. — ליליינבלום נתכוון אך ורק כלפי פנים. בעיירתו הקטנה לא בא במגע עם נכרים כלל וכלל. בשעה שכתב את "ארחות-התלמוד" כמעט לא ידע עוד לקרוא רוסית. ושהיהודים יתדמו לרוסים בנידון התקונים-בדת לא היה יכול להעלות אף על דעתו, שהרי לרוסים לא היו מתקני-דת מעין מארטיין לוטר. אמנם, לפעמים אנו מוצאים בתוך שאר המליצות הסבוכות של "ארחות-התלמוד" (אגב, זהו מאמרו היחידי של ליליינבלום, שלא נכתב עדיין בלשון פשוטה וקלה) גם טענות מעין "למה יאמרו הגויים"; אבל מי שקורא את המאמר כולו יראה מיד, שהטענות הללו לא באו אלא "לתפארת-המליצה"¹). ליליינבלום, שהשכלתו באה לו לא מן החוץ, מספרות-העמים, אלא מבפנים, מספרי הרמב"ם, הבדרשי, אבן עזרא, ר' יהודה אריה ממודינה, ר' משה חפץ, ועוד, רצה להאיר את עיני העם ולהקל מן המשא הדתי, ששמו על שכמו המחמירים ה"אחרונים" בלא יסוד בתורת-משה ואף לא בתלמוד.

1) עיין, ככל כתבי ליליינבלום, נ, 822.

ולתכלית זו יצא לא נגד התלמוד, כמו שיצאו רוב מתקני-הדת בגרמניה. אלא הביע - וכמדומה לי, שהוא היה הראשון בזה - את הרעיון הנכון, שהתלמוד עצמו אינו אלא שורה ארוכה של ריפורמות. „ארחות-התלמוד“ הן באמת דרכי המתקנים האמתיים, שיודעים, ש„לכל זמן“, שגוזרים גזרה על הצבור אך אם רוב הצבור יכול לעמוד בה, שמרשים לעצמם להתיר ולהקל כשיש צורך-השעה או צורך-המקום בכך. הרעיון התלמודי „עת לעשות לה' הפרו תורתך“ הוא באמת יסוד כל היסודות בתקון-הדת מצד מתקנים מאמינים. לא לשלול את התלמוד באו המאמרים „ארחות-התלמוד“ ו„נוספות לאה"ת“, אלא לחייב אותו; לא להסיר את לבותיהם של בני-ישראל מאחריה, אלא להורותם את ארחותיו הנכונות, שבהן חייבים גם אנו ללכת. את הדבר הזה ברר ליליינבלום במכתב פרטי לגורדון, שלפניו לא היה צריך להתחפש ולהתנצל, עוד בשנת תרכ"ט¹⁾:

התלמוד הוא מקור-חיי-העברים! חיי בני-ישראל הרוחניים והחומריים דבוקים ואחוזים בהתלמוד, בשרשרות-ברזל זה כאלפים שנה; ואם נרצה להניע תנועה חזקה את העברים לסען ירומו משם מצבם, למען ילכו באור החיים והזמן, אין לפנינו רק שני דרכים: אם להרחיק מן התלמוד, או לגלות את השיטה האמתית, אשר היא אבן-פנתו, והנה הדרך הראשון (להרחיק את היהודים מן התלמוד), מלבד אשר יזיק הרבה לרוח-היהדות, אשר אך הוא חיי-לאומנו, עוד הוא נמנע בתכלית המניעה. על כן לא נשאר לנו רק הדרך האחרון: לברר את שיטת-התלמוד וארחותיו לעין כל, למען יראו הולכי-חושי, כי דרכם לא דרך-הקודש יקרא לה ולא בה בחר ה' - ואת היא מנסת-פני במאמרי „ארחות-התלמוד“.

כמה רחוקים דברים אלה מ„הריסה“ ומ„שלילה קיצונית“! ואילו היה ליליינבלום נשאר בוילקומיר או אפילו עובר לעיר יותר גדולה, אבל לעיר בעלת תרבות ישראלית ובעלת מסורת עברית-לאומית, ואילו היה מוצא בה את לחמו בכבוד, היה חיובו מקבל, אמנם, צורה אחרת, אבל לא היה נהפך לשלילה אפילו לזמן מועט. מעט-מעט היה ליליינבלום רואה אף הוא, שבחיהם של יהודי-המזרח אין מקום לתקונים-בדת מכמה סבות פנימיות, כמו שראה זאת סמולנסקין כשכתב את „עם-עולם“; ותלמודי בעל שכל ישר ובעל ידיעות רחבות ועמוקות בכל פנות ספרותנו העתיקה כלייליינבלום היה נעשה מעט-מעט חוקר תלמודי חפשי כרא"ה ווייס ודומיו והיה יוצר ערכים חיוביים במקצוע חכמת-ישראל. ואילו היתה אודיסה ליליינבלום מה שהיתה לסמולנסקין - אך מעבר למערב-אירופה, אילו היה מתקיים חלומו של ליליינבלום, שחלם קודם נסיעתו לאודיסה ואף בתחילת היותו באודיסה - החלום על כניסה לבית-מדרש עליון בגרמניה, - היה אף הוא מכיר מעט-מעט את הזרמים החדשים, שהתחילו מתגלים במערב-אירופה בסוף

(1) נתפרסם ב„הרי-הזמן“, תר"ע, גליון 81.

שנות־הששים ובתחילת שנות־השבעים, ובתור בעל לב רגש וסופג מצד אחד ובעל כשרון מדעי מצד שני, היה נעשה אף הוא אחד מן הלאומיים הראשונים; ולא עוד אלא שהיה מאחד בקרבו כמה מעלות טובות של סמולנסקין עם כמה ממעלותיו של ש"ד ל. אבל ליליינבלום בא לאודיסה ונשתקע בה. ומה נורא הוא הציור, שהוא מצייר עיר זו בכמה ממכתביו ובכמה מקומות מן החלק השני של „חטאות־נעורים!“ – הפקרות והזיה מעורבות זו בזו – זוהי ה„חירות הדתית“, שמצא בה. „חירות“ זו באה לא מתוך עיון והסתכלות, אלא מתוך תאוה גסה וקלות־ראש. וליליינבלום מתאונן: „בעיר החדשה (כנוי לאודיסה) אין איש המתאונן כמוני על פרעות עמנו, בעיר החדשה אין איש דואג על דעות לא־מועילות, אשר פרצו בקרבנו בעיר החדשה לא יחיו את החיים, אשר הסכנתי אני בהם. על־כן הנני פה כאלה נובלת“ (שם, א, 317). והוא יושב בעיר „קלה“ זו בלא סביבה ספרותית, בלא חבורה הגונה של חכמים וסופרים, ומה שגרוע מזה הרבה – בלא סביבה של קוראים תלמידי־חכמים ומשכילים. שום התעוררות חדשה אינה באה לו מתוך משא־ומתן חי. כל מה שהוא קונה לו ברוח הוא מוצא אך ורק בספרים מתים ובמכתבים חיים־למחצה. וביחד עם זה מצבו החמרי נורא הוא מאד וכמעט שהוא סובל רעב. ואהבתו האומללה גם היא יש לה יהס אל מצבו החמרי: אילו היה מצבו יותר בטוח, היה יכול לחיות בתקוה טובה... בעל־כרחו הוא מתחיל לחטט ולנקר בשאלות האמונה והנהגת־העולם. ומחשבותיו על הכלל – על מצב־ישראל – עוברות בלי משים למחשבות על הפרט – על מצבו הפרטי. ובאותה שעה הוא מאבד אחת־אחת את אמונותיו ודעותיו הקודמות. ובאותה שעה הוא רואה, שמלחמתו על תקונים־בדת מלחמה בטלה היתה, שהרי בורים וגסים באודיסה עושים בלא שום התר הרבה יותר ממה שבקש הוא להתיר... החיים חזקים הם, איפוא, מן הדת ואינם צריכים למתקנים מתוך הספר... וחוק מזה: בתור אדם ישר בתכלית הוא חש ומרגיש, שלדרוש תקונים יכול רק מי שמאמין במה שנשאר בלתי־מתוקן – והוא אינו קראי מאמין... ואולם, אף־על־פי שבה לידי מסקנה גמורה, ש„לעולם לא יתחברו דת ישראל והחיים יחדיו“ (שם, א, 360), עוד היתה תשוקתו לחיוב עברי מיוחד חזקה כל־כך, עד שהוא צועק מנהמת־לבו: „ערבו לי דברי הקנאים בארץ־מולדתי, אלותיהם וקללותיהם, אשר מלב טהור יצאו, מתהלות וקומפלימענטים, אשר אשמע לעתים, אם גם רחוקות, מפי חסרי כל רגש הדוברים בלב ולב, ואשר לבם ריק מכל הגות ורגש. עיני כהו מעשן החאָאס הנורא והשאָרלאָ־טאַניזמוס, אשר תועבת נפשי גם שניהם. ומה אמולה לבתי, בראותי כי שטף החאָאס ישטפני גם אותי בעל כרהי...“ (שם, א, 336).

כך אין מדברים „מהרסים“ ו„בעלי-שלילה“. רק מבקשי-חיוב, מבקשי בכל לבם ונפשם, יכולים לכתוב כך!

ומאז – כמעט מיום שבא לאודיסה – נעשה שינוי גדול בנפשו שלא מדעתו. עוד כשהיה בוילקומיר הוא מבסס את תביעותיו לתקן את התנו לא רק על יסוד הצורך להקל מעל העם את משא המצוות המרובות, הקשות-להתקיים והבלתי-מיוסדות, אלא גם על יסוד הצורך לעכב בעד פריצת-הגדר הקיצונית של הדור הצעיר והחכם בעיניו (שם, א, 256–257, ועוד). ואולם מיום שבא לאודיסה נעשה לו הצורך האחרון כמעט היסוד היחיד של דרישת תקונים-בדת. במקומות-אין-מספר הוא מדבר בצער גדול על ה„שארלאטאניזמוס“ וה„הפקרות“, שיביאו את הקץ לאמונת-ישראל וגם לרוחו הלאומי: „לדעתי, נחוץ התקון הזה (תקון-הדת) בימינו בטרם יגבר רוח הדרור לשים שמות בדת וביהדות (הלאומית) גם יחד, בעוד רבים מבנינו למודי ה' והרוח האירופי עוד לא נשב על לב רוב בתורינו להוביש בו דמי אבותינו ולהפוך משורש כל רגש יקר בו: כל רגש דתי ולאומי“ (שם, א, 322, ועיין שם, א, 328). וכשהוא נוכח, שתקון זה לא יצלח, הוא אומר בעגמת-נפש עמוקה: „רוח השארלאטאניזמוס והכפירה הנמהרה ישא את רוח-הלאום שלנו והיה ככלי אובד“ (שם, א, 358); ובמקום אחר: „נפלה, נפלה בתולת בת-ישראל! אין מנהל לה, אין תומך בידה ואין דואג להקים על סלע רגלה ולכוננה ברוח דרור ורגש דתי יחד מסערת הזמן החדש הסוער ובכנפיו סמי-מות: שארלאטאניזמוס, אינדיפערענטיזמוס, כפירה נמהרה ושנאת הדת! – – – עתה יכרעו רוח לאומנו וקיום עצמנו לפני רוח ההפקר, החיים, האזרחות ושרירות-הלב ישאום על הררי נשף והיתה אחריתם-הריסות עולם“ (שם, א, 361–362).

ומכיון שהגיע ליליינבלום לידי הכרה מרה כזו, הגיע לידי יאוש גמור בכל הנוגע למצבו של הכלל. הוא נואש מלמצוא לו עזרה ותרופה והוא מטעים דבר זה בתור הצרה היותר גדולה הממרת את חייו. והוא מנסה לבקש נוחם בחייו הפרטיים – ואינו מוצא. לאהבתו לא היתה כל תקוה, כי אשתו לא הרפתה ממנו, ומצב בחיים לא כונן לו. ללמודיו לא היתה כל תקוה, כי בנפשו הביא את לחמו הצר ולא מצא פנאי ללמוד מתוך הרחבת-הדעת. גם מן הספרות נואש לאזור שראה, שכתבתו לא הביאה לידי שום תוצאות ממשיות. וכך אנו רואים אותו כותב על עצמו בסוף שנת תרל"ד: „הנה לבי ריק, הנני כקרח הנורא וכאלון בשלכתו!“ – – –

1) מוטעם על-ידי ליליינבלום עצמו.

אין לפני לא התרגשות-הדמיון ולא התנשאות-הרוח, לא תקוה נעימה ולא שעשועים רוחניים, שאנו רגילים לכנותם בשם מזון לנפש. ומה אני עתה? עם-הארץ עני, הכופר בכל רגש של דמיון ואמונת-נועם! (1) (שם, א, 397). ובמצב נורא כזה הוא חוזר ושואף לחיוב חדש: מתגעגע על האמונה והפואסיה שבה וחוזר על הדברים שכבר כתב פעם: „טובים היו לי הימים הראשונים בהתאסף נערים קטנים סביבי לקרוא לי אפיקורס מן הימים האלה, אשר כפאנאטיק הנני בעיני הולכי בשרירות-לבם“ (שם, א, 324). הוא רוצה לפתות את עצמו, שהוא הולך לבקש אידיאל פרטי – חיים טובים בשביל עצמו. אך לא איש כלילינבלום ימצא אותו: הוא לא ימצאהו מפני שנפשו נתונה לאידיאל אחר, לאידיאל כללי. וכשהוא אוהז את החבל בשני ראשיו – מוצא לעצמו אידיאל אנושי-כללי על-פי תורתם של בעלי-„האמת“ ואידיאל אישי-פרטי על-פי תורתם של בעלי-„השכלה הריאלית“, – הוא ממחר לאבד את שניהם כאחד ונפשו שנתרוקנה עומדת להתמלא על-ידי אידיאל מורכב משניהם וכולל את שניהם – האידיאל הלאומי.

III

את „חטאות-נעורים“ כתב ליליינבלום בתקופה היותר אפלה של חייו. לבו נתרוקן אז, כמו שראינו, ושום אידיאל לאומי לא קָנן בו עוד. בצר לו בקש מתחלה אידיאל אנושי-כללי. הוא נואש מחבור הדת והחיים – ושם פניו אל החיים בלבד; הוא נואש מתקון חיי-ישראל המיוחדים – ושם פניו אל תקון החיים החברתיים הכלליים. את „מה לעשות?“ של צ'רנישבסקי הרוסי קרא אז, וספרי פיסאָרַב הרוסי לא משו מעל שולחנו, והסוציאליסמוס חדר אז עד לבותיהם של הצעירים העבריים, באופן שבשנת תרל"ז עלה בידם גם ליסד ירחון מיוחד בשם „האמת“, וכשהופסק זה – הצליחו לחדור אל „הקול“ ואל ירחון-ההוספה שלו „אסיפת-חכמים“. ליליינבלום, שבכלל היה נוח להתפעל מרעיונות חדשים ושבזמן ההוא היה לבו ריק מרעיונו הקודם, דבק ברעיון חדש זה וכתב את „משנת אלישע בן אבויה“ ב„אסיפת-חכמים“ וגם מאמרים שונים ברוח זה ב„הקול“. ל„מבלי-העולם“ התקומם ליליינבלום באליגוריה זו ובמאמרו אלה, לאוכלים ואינם עושים, לאלה, שאינם חיים בעצמם מפני שאינם עובדים, ולאלה, שאינם נותנים לאחרים לחיות מפני שאינם עובדים בעצמם. אבל דבקו ברעיון הסוציאליסטי לא היתה גדולה וגם לא ארכה הרבה. אף ב„משנת אלישע בן אבויה“ הוא מדבר יותר על שאלת חובשי-בית-המדרש, שאינם עוסקים במלאכה ובחכמה מעשית, מעל שאלת נותני-העבודה ומקבלי-העבודה. ליליינבלום היה שקוע

(1) גם זה מוטעם על-ידי ליליינבלום עצמו.

ביהדות ביותר, ועל-כן אי-אפשר היה לו להתמכר לגמרו לאידיאל אנושי-כללי; ובעל שכל ישר ומעשי היה ביותר, ועל-כן אי-אפשר היה לו להתמכר לרעיון, שלא היה לו כמעט שום יסוד בחיי עמנו בשנות-השבעים. הריקנות שבלב, שבאה לאחר שנתרוקן מן האידיאל הדתי-הלאומי הישראלי, לא נתמלאה על-ידי האידיאל החברותי-הכללי.

וכשלא מצאו בסוציאליזם את ספוקם לא היהודי הלאומי ולא האדם הצבורי שבליליינבלום, נסה לספק את האדם הפרטי שבו. באמת כל הספר „חטאות-נעורים“ אינו אלא הרגזת האדם שבו על היהודי שבו בפרט ועל האידיאליסטן שבו בכלל. ספר זה, שהוא נפלא בסגנונו, אפשר, עוד יותר מבתכנו, הוא כולו שאגת-לביא של האדם המדוכא על הצבור המדכא. ועוד בשנת תרל"ח כותב מל"ל ליי"ל גורדון, שהוא מבכר את ידיעות-הטבע אפילו על חכמת-ישראל מטעם זה: „עם הטבע יש לי יחס טבעי, שלא ישתנה גם אחרי מותי, ועם עמי יש לי התייחסות מקרית או הסכמית, שכל עצמה של עממות אינה אלא או מקרה או הסכמה; ועל כן, וגם לפי מבטי עתה, הנני אדם ואחר-כך עברי“ („דרך תשובה“, עמ' 23)¹. — ובכן הוא מהליט להשתלם בידיעות כלליות לשם תקון מצבו החמרי: כדי לעמוד למבחן בגימנסיון ולבוא אל האוניברסיטה, או, בלשונו, „לגמור איזה שטודיום“. חוץ מזה לא נשאר לו כלום בחייו... זוהי סבת-הדבר, שהשקיע את כל נפשו בתקוה אחרונה זו, והוא מדבר עליה כעל הדבר, שהוא יקר לו מעבודתו הספרותית, מחייו, מחייל-לדיו, מנפשו. שנה אחת קודם לכן כותב הוא לאשתו: „בידי על לבי... עד טפת דמי האחרונה, נחוץ לי לגמור איזה שטודיום! אם גם יגידו לי הרופאים, כי בסבת הלמודים והיגיעה בהם תתקפני מחלת-השחפת ובמשך שני ימים אחרי כלותי את הלמודים אמות — גם אז לא ארף מעבודתי. הלא טוב למות כאדם מלחיות ככלב... האין חיי אבודים?“... (שם, עמ' 21). דברים נמרצים כאלה מדבר ליליינבלום על למודיו לשם גמר-האוניברסיטה. ולא עוד, אלא שרוב הספר „דרך-תשובה“ משמש התנצלות לא כל-כך על ששנה את דעתו על הצלת-האומה כשנעשה חובב-ציון כמו — על שלא „גמר איזה שטודיום“. מי שיש לו עוד איזה אידיאל לאומי או צבורי, אינו יכול לראות בכניסה לאוניברסיטה ובתקוה לפרנסה יותר מכובדת אידיאל גדול כל-כך: ענין יקר מן החיים וחשוב מפל...

ואולם לב של אידיאליסטן, שנתרוקן מאידיאל מטופח ומרובה במשך כמה שנים, הוא כלי-קבול לכל רעיון יפה, שיש בו מעין האידיאל המזוהה;

1) המחברות „דרך תשובה“, הדרך לעבור גופים לא נכנסו לתוך ארבעת הכרכים שם, כפי

כתבי ליליינבלום (קראקא הריע — אוריסה תרע"ט).

ובפרט לב רגש ונוח להתפעל כלבו של ליליינבלום¹). למה שאף במשך חמש השנים הראשונות לעבודתו הספרותית? – להיטיב את מצב עמו על-ידי הסרת הכבלים הדתיים, שאינם נותנים לו ליהנות מן החיים. למה שאף במשך חמש השנים הבאות אחריהן? – אל הטבת מצב-עמו על-ידי הרחקתו מן ה„ספר“ וקירובו אל חיי-עבודה ואל כשרון-המעשה. החיים הבריאים והטבעיים נעשו לו, איפוא, עיקר; ולהם הטיף אף לאחר שנוכח באודיסה, שהדת „מתקנת“ מאליה על-ידי הפרוצים והמופקרים, שמתרבים והולכים מתוך תנאי-החיים עצמם. – ופתאום הוא קורא בעתונים, שהמיליונר חיים גדליה מלונדון, שנשה חוב עצום בשולטן הטורקי, נכון לקנות את כל ארץ-ישראל ולהושיב עליה יהודים. רוחו הִתְהַלְּחָה לרגע: הרי זוהי האפשרות היותר גדולה לתת חיים טבעיים לישראל ולהצילו ביחד עם זה מן ה„אזרחות“ בארץ-זרים, שכפי שכבר ראינו למעלה, ראה בה ליליינבלום עוד ב„חטאות-נעורים“ סכנה עצומה ל„רוח-לאומנו וקיום-עמנו“. שמחתו היתה גדולה והוא, המתקן „הנורא“, לא ראה בעניני תרומות ומעשרות ושאר המצוות התלויות בארץ אותה סכנה למדינת-היהודים בארץ-ישראל, שראה בהם אז אחד מסופרי-„הצפירה“. כבר היה אז אותו ליליינבלום עצמו, שבמשך שנות-השמונים היה נכון לוותר כמה וויתורים לרבנים ולהדת המסורה, – ובלבד שיִנְצַל עמנו מחייו הבלתי-טבעיים בגלות... לצערו הגדול, נשתקעה עד מהרה השמועה בדבר קניית ארץ-ישראל, „והחושך שב כבתחלה“ („דרך-תשובה“, עמ' 7–8).

אֶפִּיסוּדָה קצרה זו ראויה לתשומת-לב. וכן ראוי לתשומת-לב עוד מאורע אחד בחייו הספרותיים של ליליינבלום: מאמריו הגלגלים בשבח הרעיון ליסד ברוסיה מושבות של עובדי-אדמה מבני-ישראל, שנתעורר בסוף שנות-השבעים. הוא כותב על רעיון זה מאמר אחר מאמר גם בעברית וגם ברוסית והוא שמח שמחה גדולה כשהוא רואה, שמאמריו אלה פעלו את פעולתם ונמצאו אנשים, שנדבו סכומים שונים לתכלית זו (שם, עמ' 32–33, 35–38). וכפולה היתה שמחתו: מצד אחד, ראה בזה התקרבות מצד עמנו אל החיים הבריאים

1) ער כמה היה ארם טהר-לב זה בלתי-עלול לחשוב מחשבות אך על מצבו החמרי בכפר תוכיח עובדה זו, שהיא יחידה-במינה ממש: בשנת תרל"ח נודע להכארוֹן יוסף (יוזיל) ניצבורג, שיליינבלום התחיל סכין את עצמו לקראת האוניברסיטה, ובהשתדלותו של י"ל נודרן הציע לפניו, שיתמוך אותו בסך 25 רובל לחודש במשך כל ימי למודיו, אבל בתנאי שיכנס למחלקה המזרחית של האוניברסיטה הפטרבורגית ויליינבלום, שכל הכנסתו היתה אז—28 רובל לחודש, שמהם היה שולח 12 ויותר לאשתו בוויילקומיר, דחה הצעה מזהרת (למי מצבו אז) כזו אך ורק מפני שלא רצה לתת את הבטחתו, שלאחר שישתלם יבכר את הלשונות המזרחיות דוקה על פני למורים אחרים, שהיו יותר לפי רוחו באותה שעה!

והטבעיים, שנתרחק מהם לא רק על-ידי הדת, אלא גם על-ידי הגלות (את הדת בלבד לא האשים עוד בימים ההם), ומצד שני – השפעה ישרה של הספרות על החיים, – דבר, ששאף אליו מראשית צאתו על במת-הספרות ושלא השיג אותו בכל משך הטפתו לתקונים-בדת.

כי ליליינבלום לא כתב מעולם לשם הכתיבה – לשם הצורה הספרותית הנאה או אפילו לשם יפי הרעיון וחריפותו. כל מה שכתב היה מכוון לתכלית ידועה – להיטיב לעמו, לתקן את מצבו החמרי והרוחני. במובן זה היה אף ליליינבלום הסופר יותר עסקן-העט מסופר במובן המדויק של מלה זו. הוא לא ידע, מה היא עבודת-הכנה ספרותית. ולא לאידיאלים רחוקים הטיף במאמריו: הוא שאף, שכל מאמר ומאמר שלו יתגשם מיד במעשה ידוע, ואולם מאמריו על תקון-הדת לא נתגשמו בשום מעשה – ונתיאש מזה; ומאמריו על תקון-העולם אף לא יכלו להתגשם במעשה תכוף – ועזב גם אותו. ברעיון יסוד מושבות לבני-ישראל ברוסיה ראה רעיון מעשי, ממשי, וביחד עם זה – רעיון, שאפשר לגשמו במעשה מיד, אם מעט ואם הרבה, – ועל כן דבק בו בכל לבו ובכל נפשו. והטפתו לישוב-ישראל ברוסיה היתה כעין הקדמה להטפתו לישוב ארץ-ישראל על-ידי יהודי-רוסיה.

וכי נתמלאה הריקנות שבלבו על-ידי זה לגמרה? – קשה להחליט את הדבר. סכנת ה„אזרחות“, „לרוח-לאומנו וקיום-עמנו“ הרי לא עברה אף על-ידי יסוד מושבות ישראליות ברוסיה. ואת רעיון-ההתבוללות, שמעולם לא הכה שרשים עמוקים בלבו של ליליינבלום הבקי בכל חדרי-תורה, כבר דחה אז בשתי ידים (עיין „דרך תשובה“, עמ' 34). מי שבכה בילדותו על גלות-השכינה ובבחרותו – על „הרוח האירופי... ההופך משורש כל רגש יקר בו (בעמנו): כל רגש דתי ולאומי“, – אי-אפשר לו להסתפק בימי-עמידתו, כשהאדם נעשה יותר קונסרוואטיבי על-פי טבעו, בהטבת המצב החמרי בלבד של עמו הנענה. הריקנות, שנתהוותה בלבו של ליליינבלום על-ידי אבוד האידיאלים הקודמים, לא יכלה, איפוא, להתמלא לגמרה על-ידי האידיאל של הפצת עבודת-האזמה בין בני-ישראל ברוסיה. מן ההכרח היה, שיתלנה לאידיאל זה צד רוחני ידוע, שיספק גם את הכמיה הנפשית להטבת המצב הרוחני של בני-ישראל.

וכלום צריך לקרוא בשם צד רוחני זה של רעיון-הישוב בסוף שנות-

השבעים?...?

.IV

— על-ידי הפרעות משנת תרמ"א בא רוחו של ליליינבלום עד משבר. על ידיהן נשתנה ליליינבלום והיה לאחר. כך מחליטים רוב הכותבים על ליליינבלום. מי יכול להכחיש את הדברים האלה, שליליינבלום עצמו אינו מכחישם?— במשך לילות-נדודים הרבה נמשך „חשבון-הנפש" שלו, מן היום שהגיעו השמועות הראשונות על פרעות ביהודים. הרבה ערכים ישנים פסלו והרבה ערכים חדשים יצרו. מצד אחד כאילו נתחדשו נעוריו והוא כותב מאמר אחר מאמר בהתלהבות-בחורים, ומצד שני נעשית מלחמתו שונה בעיקרה ממה שהיתה קודם לכן: היא אינה מכוונת עוד כלפי מפלגה אחת ידועה בעמנו וכל מגמתה היא מעתה לא לדחות, אלא לקרב, לא להטעים את מעשיהם הרעים של מחריבינו מבית, אלא אותם של אויבינו מחוץ. כן, ליליינבלום נשתנה בשנת תרמ"א. מעוף-הנשר שלו נעשה יותר רם, אבל צפרניו אָבְדו חלק הגון מחודן, והוא תוקע אותן בלבבות אחרים לגמרם... ואף-על-פי-כן לא היה ל„אחר". באופן ראדיקאלי לא נשתנה. „השתנות ראדיקאלית" זו רואים הרבה במה שעזב את תביעת התקונים-בדת. אבל עד כמה לא נכון הדבר תוכיח עובדה אחת: הוא נעשה חובב-ציון בשנת תרמ"א—ועוד בשנות תרמ"ב ותרמ"ג הוא מדפיס בירחון „ווסחוד" (Восходъ) שורה ארוכה של מאמרים „על נחיצותם של התקונים בדת הישראלית", שהוא מזכיר את כתיבתם עוד במכתבו למ. קאמיונסקי מיום 20 נובמבר תרמ"ג (עיין „דרך לעבור גולים", עמ' 12). במאמריו אלה כבר הוא מתנפל על „רעיון-התעודה", מראה, ששונאים את היהודים לא על אמונתם ולא על חוסר-השכלתם, אלא על לאומיותם המיוחדת, ומטעים, שאין התקונים-בדת סגולה לשוויי-זכויות: „ברור הדבר לכל מתבונן בעין בלתי-משוחדת, כי את היהודים רודפים עתה לא בתור מחזיקים בתורת-משה או בתלמוד, אלא בתור בני-שם, כלומר, בתור אומה זרה, וכי הרדיפות הללו תחדלנה אך כשהיהודים יחדלו להיות זרים, כלומר, כשירכשו לעצמם קרן-זוית מיוחדת להם או כשעל-ידי בגידה בדתם ובלאומיותם יתבוללו לגמרם בין הגויים הסובבים אותם"¹). ואף-על-פי-כן הוא דורש גם אז, לאחר שכבר הדפיס כמה מאמרים על רעיון ישוב ארץ-ישראל בעברית (ב„השחר"), ברוסית (בעתון „ראזסווייט" הישן) ובז'ארגון (בעתון „יודישעס פאלקסבלאט"), תקונים בדת לא פחותים בכמותם ובאיכותם מאותם שדרש בתקופתו הראשונה, בימי „ארחות-התלמוד".

¹ עיין: Восходъ, Мартъ 1882, Стр. 21, 31 ירחון „ווסחוד", חוברת פארם, שנת

היכן היא ההשתנות הראדיקאלית" בנידון זה?
ואחר חמש שנים, בכ' כסליו תרמ"ח, הוא כותב במכתבו ל"ל גורדון
כדברים האלה:

"עוד עתה חפץ אנכי בתקונים, אבל בתקונים שיעשו על יסוד ההגיון והבקורת וברוח-ישראל ולא ברוח זר לנו, ברוח היופי והטעם של ההעלענים, שאין לנו עסק עמהם. על-כן אמרתי לך במכתבי הקודם, שלא שנית את דעתי, כי גם בדרשי לפני איזה שנים תקונים שמתי עין על ההגיון והבקורת ולא על היופי. אם אין עתה לפני שאלה אחרת לבד שאלת ישוב-ארץ-ישראל, הנה זה לא כמו שאתה אומר: מפני שהייתי לנציב-קרת, נקבאו כל המחשבות בלבי ואין מוחי תופס רעיון אחר, אבל מפני שהשאלות שעסקתי בהן, שאלות הדת והחיים, כפי שנוכחתי, אין להן פתרונים פה. באירופה לא תחוקן דתנו ובאירופה אין ברשותנו וברצוננו חיים, שאפשר להביא עמם תקונים מתאימים לצרכינו ורוחנו. כל הפתרונים, שנמצאו להשאלות, לא יוכלו להסכים פה לרוחנו ולנפשותינו אשר מדור דור או להצרכים והתנאים המקיפים אותנו פה (דרך לעבור גולים, עמ' 110).

וכלום יש בזה השתנות ראדיקאלית בדעות לעומת "חטאות-נעורים" או לעומת המאמרים הרוסיים, "על נחיצותם של התקונים בדת הישראלית"? — לדעתי, אין זו אלא הרחבת הדברים על סכנת ה"אזרחות" שבספר "חטאות-נעורים", שאף בו כבר נואש ליליינבלום מתקונים בדת בתור תרופה גמורה למחלת-עמנו, ומכל-שכן שנואש מזה במאמריו הרוסיים.

השתנות ראדיקאלית רואים סופרים שונים ביחסו המאוחר אל הרבנים, ש"הכשירו", כביכול, את חבת-ציון, ובמאמרים מעין "מהופכת השיטה", שבו התיחס ליליינבלום יחס חיובי אל כמה מן המצוות המעשיות. אבל צריך לדעת את מלחמתו הקשה בשאיפתו של ר' שמואל מוהיליבר לשעבד לו את ההנהגה בתנועת חבת-ציון ואת דבריו הקשים על הרבנים והסופרים אוסר-העבודה בשנת-השמיטה במושבות-ארץ-ישראל, כדי להכיר, שעל השתנות עיקרית אין לדבר כלל. סבתה של הסבלנות, שנתגלתה משנת תרמ"א ואילך ביחסו אל הרבנים ואל המצוות המעשיות, היתה — השקפתו המעשית על ערך-הספרות. כבר הזכרתי למעלה, שליליינבלום לא ראה בספרות עבודת-הכנה ממושכת לשם הכשרת-הלבבות, "שלה לחמך על פני המים — באחרית הימים תמצאנו" — דבר זה לא היה מובן ליליינבלום. מסבה זו לא קדם ליליינבלום לדורו בשום רעיון לאומי. הספרות לא היתה בעיניו קנין רוחני אנושי או לאומי, שיש לו ערך עצמי; הספרות — ואף הספרות היפה בכלל — היתה לו כלי-שרת להחיים. וכלי-שרת צריך להראות את פעולתו מיד, ובכן, אם הרבנים, בתור מכובדים על ההמון בשעה זו, יכולים להביא תועלת לעבודה המעשית של חבת-ציון, אין מן הראוי להתגרות בהם ולדחותם באותה שעה. "אין מערבין שאלה בשאלה" — קרא ליליינבלום לזה, וכך הדבר בנוגע למצוות

המעשיות. אם, מפני מסבות-הזמן, יכולות מצוות אלו לתת חזק לְקיום-האומה ולהתבדלותה לשם התרכזותה בציון, – הרי מביאות הן בשעה זו לא הפסד, אלא תועלת; ולמה זה תלחם בהן הספרות לשם איזה רעיון מופשט, שאפשר, שבעתיד יהא נצרך ומועיל אף הוא, אבל בשעה זו אינו אלא מזיק? –

הנה כי כן אין אף כאן לא נסיגה-לאחור ולא שינוי עיקרי בדעות, אלא תשומת-לב למסבות-הזמן ולתועלת המלחמה או הפסדה, תשומת-לב, שהיתה מונחת בעצם-טבעו של ליליינבלום ושנתגלתה בכל משך עבודתו הספרותית, בתקופה שלפני הפרעות ככתקופה שאחריה.

וכי צריך אני לומר, שאין זכר ל„השתנות ראדיקאלית“ אף במלחמתו של ליליינבלום ב„ציוניות הרוחנית“ של „אחד-העם“ בזמן שלפני הרצל ובמלחמתו ב„ציוניות הקולטורית“ בזמנו של הרצל?

עסקן-העט הלז, הסופר-המעשי היותר מופלא שבדורנו, נלחם בכל משך תקופתו הראשונה בשאיפתו של הספר לשעבד את החיים. בשנות הששים והשבעים היה „ספר“ זה ספר דתי. חבת-ציון היתה מעשה, מעשה רב. עתה בא „אחד-העם“ ושוב רצה לכפות את ה„ספר“ – אמנם, את הספר החולוני – על החיים המעשיים, שהלכו ונתהוו בארץ-ישראל: לבכר את עבודת-הרוח על-פני העבודה המעשית. בליליינבלום הזקן נתעורר ה„ריאליסטן“ וה„מאטיריאליסטן“ משנות-השבעים, תלמידים של פיסאָרְב וצ'רנישְבֶּסקי – והוא מתנגד בכעס ובהימה „לשומר-רוח ורואים בעבים“. אין מחובתי לברר כאן, מי צדק ומי לא צדק במלחמה זו; מגמתי אך להוכיח, שליליינבלום אף כאן הלך לשיטתו בשנות-השבעים ובעצם יחסו אל עבודת-הרוח בחבת-ציון היה נאמן לטבעו.

וכך ממש היה יחסו אף לשאלת ה„קולטורה בציוניות“. לא שונא-התרבות נעשה בימיו האחרונים ולא בוגד-בהשכלה, כמו שהיו מחליטים בימים ההם כמה וכמה סופרים בלשונות שונות; אך נאמן היה לשיטתו, שאין לתת להספר ולהרוח למשול על החיים, להכריע את העבודה המעשית. והרי אף בתקופת-ההשכלה היה מתקומם נגד כל מין של השכלה, שאין בה ידיעות מדויקות ושיש בה „דברי-זמר“ או מליצות נאות בלבד; ואם בעצמו כתב שירים, ואפילו דראמה „זרובבל“, הרי היו אף שיריו מכוונים לתכלית ברורה – לשחרר את החיים מעול-הספר, מעולו של אותו לימוד ישן-נושן, שאין בו תועלת בחיים; והדראמה „זרובבל“ נכתבה לתכלית מעשית וזמנית, והילכך נכתבה בז'ארגון דוקה. לא שני ליליינבלום היו לנו, אלא ליליינבלום אחד, – אחד מתחילתו ועד סופו: – ליליינבלום הבונה אף בשעה שהוא סותר, ליליינבלום הסופר המעשי.

ו„מעשיותו הספרותית“ (אם אפשר לומר כך) של ליליינבלום היא המפתח להבנת ההתמכרות הגדולה, שהתמכר לרעיון חבת-ציון, ולכל עבודתו הציונית במובנה הרחב.

כל ימיו שאף להתגשמות מאמריו במעשה. יתר על כן: הוא שאף, שכתבתו כולה יהא בה מעשה. ואת שאיפתו זו השיג אך-בחבת-ציון. גדולה היתה שמחתו כשראה לפניו רעיון, שהוא יכול להביא לו תועלת לא רק במאמרים בלבד. עד חבת-ציון היה סוף-סוף רק סופר; משנת תרמ"א ואילך נעשה סופר-עסקן. צריך לקרוא את „דרך לעבור גולים“ כדי לראות, כמה זריזות נתגלתה בעסקנותו בחבת-ציון. שום דבר לא נראה לו קשה יותר מדאי. את פינסקר היה מעורר ומזרז, מאות מכתבים היה כותב, בחשבונות הפעוטים והמלאים „דקדוקי-עניות“ היה עוסק, לריב היה יוצא, טענות ותרעומת היה סובל, נסיעות היה נוסע - הוא, שכל נסיעה היתה לו מפעל-גבורים ממש -, ואפילו ב„פוליטיקה“ חשודה היה עוסק¹⁾. - והכל מפני שהריח בכל אלה את התגשמות רעיונו במעשה מיד, בלא אחר. ושוב נתגלה כאן ליליינבלום הישן - ליליינבלום הנלהב, המתפעל, הקיצוני. שכלו הישר (בשני המובנים) לא עמד אף כאן בפני שום מסקנה קיצונית מרעיונו המעשי החביב. בנידון זה מצוין הוא סוף מכתבו הנזכר ליל גורדון:

„לא אוכה בשום אופן, כמו שאתה חפץ, שימעו בני-ישראל לארץ-אבותיהם דרך אסעריקא, וטוב לי למטרתנו קנאי אחר מירושלים, אשר בשום אופן לא יאציל מרוח במלכותו על אחר מן העולים העובדים, ממאה עדיסאן מאסריקא... אתה היית סיעץ לבן-דוד, אם היה שואל אותך, לבוא לא כעני ורוכב על החמור, כי אם כרוטהשילר במסלתי-הברזל במרכבה מיוחדת, ושיליכנו באניות-הקיטור מיוזנות בכל מיני טעמים וצרכי-אוכל-נפש, ואני, אם היה שואל את פי, הייתי אומר לו: בואה, אדוני, דרך החלון, דרך הארובה, על החמור או על הנמל, ובלבד שתבוא ותנאלנו. ואנחנו בעשירינו ובעניינו נלך אחרך, העשירים באניות-הקיטור בתאים מיוחדים ובכל צרכי-אוכל-נפש והעניים על ספון-האניה ובכפניות של משא ולחם-נקודים בידיהם. נאמן לרוח עמי הנני סביט על המטרה ולא למראה-העין“ (דרך לעבור גולים, עמ' 111).

והישוב הקטן, והיהודים הבאים להתישב בארץ-ישראל באיזה אופן שיבואו, היו לו לא רק אמצעים למטרה במובן המצומצם של מלה זו. הם לא היו לו, אמנם, המטרה עצמה, - רק בעיני הפילאנתרופים נעשה הישוב מטרה בפני עצמה, - אבל הם היו לו התגשמותה המודרגת של המטרה. דברים נפלאים בנידון זה כתב ליליינבלום להמנוח מיכאל ארל אנג'ה במכתבו מיום כ"ח אלול תרמ"ז: „אנכי מביט על ענין-הישוב לא כעל דבר שבצדקה, כי אם כמו על השתדלות לבנין בית-ישראל ותחית-

1) למשל, את צד רבויים קנה לענין הישוב על-ידי מה ששלח ל„המליץ“ את המכתב חרטי, שכתב לו מרדכי בן חצר הכהן ושבו דבר בשבחו של צד רבויים...

הלאום. אלפי שנים עברו עלינו בכל צרה ואנחנו לא ראינו את מזורנו במה ירפא לנו. לאושר-עמנו מצאו בחירי-העם עתה את הדרך הטוב לו, לקומם הריסות-ארצו וחיי-לאומו — — אם הנדיב וכבודו הרם לא יסירו את חסדם מדבר-הישוב, אז בעוד איזה שנים תבוא לנו תקופה חדשה בתולדות ימי-ישראל... בהגיגי זאת יפחד וירחב לבי והנני מאושר, כי נולדתי במאה הזאת" (שם, עמ' 91).

כך יכול לכתוב רק אדם, שהעבודה הישובית היא אצלו לא אמצעי בלבד ולא מטרה בלבד, אלא אמצעי ומטרה כאחד, כלומר, התגשמותה של המטרה במעשה. הרצל ו„אחד-העם“, כמה שהיו שונים זה מזה בהשקפותיהם, ראו שניהם בעבודת-הישוב רק „תנאים“, האחד — תנאים, שיקלו את יסוד „מדינת-היהודים“ לאחר קבלת-„הצ'ארטר“ והשני — תנאים, שיעשו את יצירת ה„מרכז הרוחני“ אפשרית. ליליינבלום אין עבודת-הישוב רק תנאים מקילים או תנאים מאפשרים בלבד: היא היא יסוד מדינת-היהודים, אמנם, בהדרגה, מעט-מעט, אבל במעשה, בפועל¹. רעיון חשוב זה, שלא הובן כל צרכו לא בתקופת הציוניות הרוחנית ולא בתקופת הציוניות הקרצלית, גרם לכך, שהרבה היו מלעיגים על חבת-ציון של ליליינבלום ואומרים עליו, שהעיקר היא בעיניו „פרה או עו, שנקנו בארץ-ישראל“. אם נעמיד מאמר ליצני זה על אמתותו, יהא נוסחו כך: „כל יהודי, שמתישב בארץ-ישראל, וכל רכוש יהודי, שמתנסף לה, הרי זה מגשם חלק מתקות-התחיה שלנו. ובכן אין לבזו לקטנות כאלו“. ועתה, לאחר שנכנסנו לתקופה חדשה, תקופת בנין הבית הלאומי, כלום אין רעיון זה — רעיוננו? —

ואת חשיבותו של רעיון ליליינבלומי זה קשה להעריך. אם העבודה המעשית בארץ-ישראל היא התגשמותה המודרנית של המטרה הציונית, הרי אי-אפשר לציוניים לבוא לידי יאוש לעולם. ציוני מדיני יכול לבוא לידי יאוש, כשהוא רואה, שהמדיניות האנגלית אינה מכוונת כלל להחיש את בנין הבית הלאומי האחד — היהודי — או שה„שאלה הערבית“ קשת-פתרון היא ביותר. ואולם ציוני מעשי לא יבוא לידי יאוש לעולם. כל עוד שיעבוד בארץ-ישראל את העבודה המעשית האפשרית באותה שעה — לא תהא לו שום סבה להתיאש. כי כל זמן שהוא עובד — מטרתו הולכת ומתגשמת מאליה. כל זמן שהוא מעשי — הוא מדיני מאליו. „כי לא הממשלה העיקר — מחליט ליליינבלום עוד בי"ב תשרי תרמ"ב — אך האזרחות ההיסטורית, הישיבה על ארץ-המולדת לעם כולו“ („דרך-תשובה“, עמ' 46).

¹ לאחר שכתבתי את הדברים האלה מצאתים רמזים גם בסאמר „האחרון“ של „אחד-העם“

ה„אזרחות ההיסטורית“ היא הצלה מסכנת ה„אזרחות“ בארצות־הגולה. ולרכוש את ה„אזרחות ההיסטורית“, לבוא לידי „שיבה בארץ־המולדת“ צריך בכל האמצעים שאפשר. „דרך החלון או דרך הארובה“, „באניות־הקיטור בתאים מיוחדים או על ספון־האניה ובספינות של משא“, – ובלבד שנשב בארץ־המולדת.

כך חושב וכך כותב אדם, שאינו יכול להתיאש לעולם. וכך עושה, כך צריך לעשות עם, שרק דרך אחת לפניו: דרך־הגאולה, ורק ארץ אחת לפניו: ארץ־המולדת.

זוהי הצוואה הלאומית הגדולה, שהשאיר אחריו ר' משה ליב ליליינבלום. אותה נשמור והיא תשמור את זכרו לעולמים!
